

Оксана БУБЛИК
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 373:72(477.64) “18/19”

**Особливості архітектури початкових
учбових закладів повітового міста
Олександрівська наприкінці XIX –
початку XX ст.**

Під загальним тиском соціального розвитку та модернізаційних процесів з другої половини XIX ст. в Російській імперії виникає нестача кваліфікованих робітників. Новий рівень промисловості вимагав вміння роботи з машинним устаткуванням за інноваційною технологією та інтегрованою організацією праці. За таких умов царська влада змінює своє відношення до питання освіти і наголошує на необхідності отриманні базових знань. Зацікавленість з боку можновладців призводить до проведення освітньої реформи у 1864 р., за якою була утворена початкова ланка освіти, представлена народними училищами. Зокрема, державна освітня реформа сприяла до розуміння необхідності забудови окремих відповідних устаткованих будівель [1, с.270].

Переважна більшість періодичних та науково-популярних видань загострюють увагу на навчальному процесі та динаміці збільшення навчальних училищ в повітовому місті. Узагальнений науковцями виклад інформації не надає можливості виділити історико-архітектурні відомості певних початкових закладів, їх особливості та специфіку будівництва. На протипагу, решта дослідників з даної теми відмежовано розглядають історію одного училища, що призводить до втрати синтетичного зв'язку між початковими закладами. Тож, метою даного дослідження є висвітлення історичних аспектів будівництва початкових учбових закладів другої половини XIX – початку XX ст., розгляд вимог до технологічних та стильових рішень архітектури відповідних закладів, їх співвідношення внутрішнього та зовнішнього планування, а також трансформація функціонального спрямування даних будівель.

У другій половині XIX ст. загальноімперська освітня реформа не отримала в повітовому місті широкого резонансу. Незначна місцева промисловість не висувала необхідності профзамовлень. До того ж реформа не мала на меті просвітницьку діяльність, тому розвиток освіти в повітовому місті на чолі з інтелігенцією був достатньо кволим. Прохання про відкриття освітніх закладів до місцевих органів відкладалися та закінчувалися невизначеністю [2, 44]. Актуалізація питання про відкриття початкових учбових закладів відбулася на початку XX ст., що було пов'язано з стрімким розвитком місцевої економіки. Тож, ініціативу по впровадженню закладів такого гатунку перехопили місцеві органи влади та представники заможного стану, серед якого власники промислових та комерційних установ.

На 1914 р. в м. Олександрівську нараховувалося двадцять п'ять початкових закладів, що було втричі більше порівняно з другою половиною XIX ст. [2,44]. Зокрема, в початковій ланці освіти відбулося диференційне розмежування.

З'являлися початкові заклади з певною (переважно комерційною) спеціалізацією. Слід зазначити, що контингент вихованців даних закладів складали представники нижчого та частково середнього класу, які формували майбутній робітничий клас. Незважаючи на розповсюдженість серед цих станів глинобитної та дерев'яної архітектури, більшість з цих закладів розміщувалася в цегляних будівлях. Проте навчальні заклади такого гатунку ще не мали усталеної архітектурної практики.

Загальноімперська архітектура даного періоду презентувала широкий спектр стилів. Будівництво училищ на губернському рівні виконувалося в модерному чи цегляному стилях, а також в ретроспективній архітектурній течії – неруській, необароко та неокласицизму. З поміж них переважали неруський, цегляний та модерн. Перші дві були традиційними для початкової забудови. Останній – модерн, хронологічно пізніший, використовували опосередковано. Його застосування вирішувало проблеми внутрішнього планування та розширювало діапазон отримання природного світла.

Найбільш активно в архітектурі початкових учбових закладів повітового міста використовували цегляний та неруський стилі. Останній стиль втілювали в різних варіаціях, що позначилося в оформленні вікон, дверей та підвіконної частини сандриками й візерунково-рельєфною кладкою.

Будівля жіночого парафіяльного училища ім. М.В. Гоголя з'явилася на розі вулиць Николаївської та Покровської на початку ХХ ст. Під впливом історичних подій вулиці міста були перейменовані відповідно у вул. Артема та Свердлова [3]. Одноповерхова будівля жіночого училища виконана у неоруському та цегляному стилях. Присутність стилю була відмічена в оформленні вікон, дверей та міжвіконних колон. Двері та опосередковано вікна обрамлені високим ритмічним сандриком з наверхшям у вигляді двох кокошників. Сандрики вікон розташовані на стилізованих у руському стилі контрналичниках. Зокрема, руський рельєфний промалюнок був застосований для обрамлення міжвіконних колон, імітуючих наявність ризалітів. Решта міжвіконних простінків заповнена геометричними слабоборзвинутими нішами, які зрідка використовували в повітій архітектурі неруської течії. Безперечною ознакою неоруського стилю є візерункова рельєфна кладка [4]. В архітектурі фасаду даного будинку вона була застосована в оформленні сандриків та підвіконня.

Інший варіант використання неоруського стилю було застосовано для будівлі Миського чоловічого початкового училища, зведеного на Тюремній площі на початку ХХ ст. На сьогодні споруда царського освітнього закладу розташована за адресою вул. Військоматська, 5. Оформлення неоруського стилю позначено в обрамленні вікон – сандриків та контрналичників. Зокрема, підвіконна частина виконана рельєфною кладкою за мотивом “блискавка” руської архітектури. Неоруська візерункова кладка простежується в обрамленні карнизів, яка одночасно виконує функцію кронштейнів та сандриків.

Зокрема, стилізації в неруському стилі зазнала будівля торгової школи. Будівля закладу була зведена на початку ХХ ст. на розі вулиць Тургенівської та Гоголівської [5, 2]. слід зазначити, торгова школа була вузькоспеціалізованим закладом, який орієнтувався на російськомовне населення. За статутом 1901 р. заклад підготував службовців торговельних та промислових установ. Школа пропрацювала з 1902 по 1907 роки. За радянської влади, у 1920 р. заклад був трансформований у трудову школу №6. У 1943 р. учбовий заклад було реформовано у загальноосвітню школу №5. На сьогодні споруда займає розу

сучасних вулиць Гоголя та Тургенева, 33. Перший поверх будівлі займає природознавчий музей ЗНУ та україно-швейцарський центр англійської мови для малюків.

Первісно будівля школи була одноповерховою. Характерні риси неоруського стилю були позначені в обрамленні вікон, підвіконної частини та карнизу відповідного поверху. Вікна поверху завершені простим наличником. Вище останнього розташований сандрик на декорованих кронштейнах. Проміжок між наличником та сандриком займає геометричне декорування, виконане у неоруському стилі. Підвіконна частина виділена двома увігнутими прямокутниками – неоруською рельєфною кладкою у вигляді “блискавки”. Також, неоруської стилізації зазнало оформлення карнизу, підкреслене візерунково-рельєфною руською кладкою за мотивом «сухарики».

У післявоєнні роки у зв'язку зі збільшенням населення міста будівлю олександрівської торгівельної школи розширили. Було прибудовано праву частину та надбудовано другий поверх. Радянські видозміни дезорганізували фасад будівлі, що порушило її первісний архітектурний стиль.

Опосередковано оформлення неоруського стилю було позначено в обрамленні будівлі училища при залізничній станції Олександрівській. Училища при залізничних станціях в повітовому місті почали діяти в останній чверті XIX ст.. Такі заклади працювали при обох станціях міста – Катериненській та Олександрівській. Перше училище при станції датується 1888 р., яке з 1898 р. стало двокласним. При новому селищі залізної станції Олександрівській у 1905 р. з'явилося однокласне училище, будівля якого збереглася до сьогодення. На сьогодні двоповерхова будівля у розпорядженні санітарної частини заводу “Комунар” та має сучасну адресу пр. Леніна, 6 [6].

Вплив неоруського стилю було позначено на декоруванні прямокутних вікон другого поверху – сандриків та кронштейнів. Окрім, в оздобленні карнизу фасаду будівлі був використаний досить рідкий для повітового міста різновид візерунково-рельєфної неоруської кладки.

Зокрема, будівництво початкових учбових закладів у 1910-ті роки почали виконувати в модерному архітектурному стилі. В першу чергу, це було пов'язано з прерогативами та утилітарними можливостями, які надавав стиль. Використання модерну дозволяло розвантажити фасад будівлі, замінити сандрики та наличники перемичками, зменшити кількість виносних підтримуючих конструкцій, встановити органічний взаємозв'язок між внутрішнім та зовнішнім плануванням тощо. Запровадження даного стилю було загальноімперською тенденцією. Нововведений стиль на початку століття не мав усталених архітектурних елементів і знаходився на стадії розробки. Реалізація модерних проектів в консервативному повітовому місті була досить ризикованою та обмеженою. З іншого боку, невизначеність модерну дозволяла варіювати між іншими архітектурними стилями. Між тим модерний стиль на 1910-ті роки випрацював певні будівничі прийоми.

По вулиці Дніпровській у 1913 р. було зведено четверте міське змішане училище, будівництво якого було виконано в модерному стилі та завершено у липні того ж року. У 1914 р. за рішенням Миської Думи заклад був перейменований в початкове училище ім. О.С. Пушкіна [7]. Сьогодні будівлю зайнято під апеляційний суд Запорізької області. За сучасною адресою споруда освітнього закладу розташована по вул. Артема, 50 та Лепіка, 9.

Однією з причин несприйняття модерних архітектурних канонів серед консервативного населення та інженерної еліти було запровадження виразного

геометризму та громіздкого рельєфного оформлення [8]. Характерна ситуація простежується в будівництві фасаду четвертого змішаного училища. По-перше, це виділення віконних отворів сандриком, підніжжя якого з'єднується з підніжжям наступного вікна, що утворює в свою чергу чітку рельєфну лінію. Остання проходить по всій довжині фасаду будівлі, що надає вигляд громіздкості оформлення. По-друге, було використане громіздке колоподібне фігурне декорування, застосоване для бічних частин фасаду, що виходить на сучасну вул. Артема. По-третє, досить виразний геометризм простежується в оформленні кронштейнів. З іншого боку, використання кронштейну замінювало застосування колон-піластр. В такому разі навантаженість мала б перейти на кронштейни, чим і пояснюється їх масивність.

Зокрема, розповсюдженням прийомом модерного стилю є об'єднання декількох вікон (зазвичай трьох) під загальним оформленням, що створює враження однієї композиції. Такий прийом був застосований для вікон училища, що виходять на сучасну вул. Артема.

Інший варіант запровадження модерного архітектурного стилю було використано у будівництві єврейського початкового закладу – талмуд-тори. Школи талмуд-тори були початковою ланкою освіти, де єврейські сироти та бідняки могли отримати ґрунтовні базові знання [9]. Перша талмуд-тора в м. Олександрівську була відкрита у 1862 р. На 1914 р. у повітовому місті нараховувалося п'ятнадцять єврейських початкових закладів, проте за історичних подій у 1916 р. їх кількість зменшилася до одинадцяти. У 1889 р. було відкрито талмуд-тору по вул. Дніпровській, будівля якої з'явилася у 1904 р. Будівля єврейської школи за сучасною адресою розташовано по вул. Леппіка, 34 [10, 16].

Особливості використання модерного архітектурного стилю в фасаді будівлі позначилися на оформленні вікон та міжвіконних простінків. Наявність модерного стилю простежується в оформленні вікон цегляними перемичками та їх виділенні рельєфною кладкою, імітуючою присутність підвіконня. Наявність імітації певних елементів фасаду в модерній архітектурній традиції була досить актуальною. Її застосування дозволяла компенсувати відсутність традиційних елементів, присутність яких була зайвою за рахунок нових будівничих технологій. Також, вплив модерного стилю простежується в оформленні віконних отворів сходового майданчику, який зорганізований з бічної частини фасаду, що виходить на сучасну вул. Леппіка. Для освітлення майданчика були використані довгі вузькі вікна – щіливидні вікна, притаманні лише даному стилю. Зокрема, було використане модерне декорування у вигляді трьох повздовжніх ліній для обрамлення простінків між вікнами обох поверхів.

Одночасно талмуд-тори виступали осередками єврейської культури. На відміну від шкіл хедерів, це були досить перспективні заклади. Зазвичай школи забезпечувалися єврейськими релігійними товариствами та добровільними пожертвами. Зокрема, школи такого ґатунку мали своїх опікунів. Контроль над їх роботою здійснювала низка установ, з поміж якої Катеринославська єврейська училищна комісія [10]. Зважаючи на обставини, фасад єврейського початкового закладу мав б відбивати етноконфесійну приналежність. Проте, будівля вказаного початкового закладу була виконана в модерному стилі. Ймовірно, причиною такого вибору було розміщення закладу поблизу центру міста, а також межування навчального закладу з іншими освітніми установами. Зокрема, причинами могли виступати певні вподобання інженеру або настанови Миської Управи.

Часто-густо модерні архітектурні об'єкти початкових закладів виконувались в обробці неоруського стилю.

Еклектичне впровадження стилів було використано в будівництві міського трьохкласного училища розташованого на розі сучасних вулиць Грязнова, 55 та Держинського. Будівничі операції очолив О.І. Лисенков. У жовтні 1906 р. за оглядом Будівничої Комісії будівництво першого змішаного міського училища було завершено [11, 6]. Проте за мапою повітового міста 1913 р. простежується видозміна. До лівої частини, що виходить на сучасну вулицю Держинського, було добудовано ще одну будівлю. Будівля набула Г-образної форми. Окрім, було надбудовано другий поверх. Освітня робота в стінах будівлі продовжується до сьогодні. Будівлю займає загальноосвітня школа №3.

З поміж двох архітектурних стилів, в фасаді трьохкласного училища переважає модерний архітектурний стиль. Його характерні риси вилились в оформленні вікон, міжвіконних колон та сходового майданчику. Прямокутні вікна обох поверхів будівлі оформлені цегляною перемичкою з картушою. Обабіч вікна застосована цегляна рельєфна кладка, яка імітує наявність в обрамленні наличника. В фасаді будівлі для оформлення парадної частини та міжвіконних простінок були застосовані колони-пілястри, що проходять по всій довжині фасаду. Колони декоровані характерним модерним елементом – трьома повздовжніми лініями. Низів'я колон – бази, також стилізовані та прикрашені модерним орнаментом. Окрім застосування в освітленні майданчику щілих вікон, модерний стиль пропонував використання, навпаки, максимально широкого світлового вікна, який проходив по всій висоті фасаду. Такий будівничий прийом був застосований в архітектурі першого змішаного училища.

На противагу, присутність в оформленні підвіконної частини рельєфною кладкою є свідченням звертання до традиційної неоруської архітектури.

Інший варіант органічного взаємозв'язку модерну та неоруського стилю характерний для архітектури другого змішаного училища, споруда якого була зведена на Біржовій площі у 1912 р. Після рішення Міської Думи у 1914 р. міське початкове училище було перейменоване в змішану школу ім. К.Д. Ушинського [12]. З приходом радянської влади заклад було реорганізовано у Трудшколу №3 імені 3-го інтернаціоналу. На сьогодні будівля розташована по сучасній вулиці Анголенко, 4, яка знаходиться у господарюванні Військової прокуратури Запорізького гарнізону.

Характерні ознаки модерну позначилися, по-перше, в оформленні слаборозвинутого центрального ризаліту. Бічні колони ризаліту декоровані модерним елементом – трьома повздовжніми лініями. При оформленні аттику ризаліту була використана композиція з вікон – трьохчасне вікно, вельми популярне в модерні. По-друге, для оформлення вікон була застосована цегляна перемичка. У вікон першого поверху перемичка була видозмінена у сандрик та доповнена картушою. Підвіконна частина підкреслена рельєфними архітектурними елементами, які мають характерну для модерну сходовість. Потрете, в декоруванні міжвіконних простінків був застосований частовживаний модерний елемент – три повздовжні лінії з колом.

З іншого боку, підвіконна частина другого поверху будівлі була підкреслена не характерною для модерну фільонкою. Остання була оформлена візерунково-рельєфною неоруською кладкою за мотивом “поребрик”. Інший вид кладки «поребрик» був застосований для оформлення верхів'я вікон поверху.

Оформлення вказаною кладкою об'єднує між собою вікна другого поверху та проходить по всій довжині фасаду, окрім ризаліту.

З приводу архітектури початкових учбових закладів існують дискусійні моменти. Поширена думка, що часто-густо будівлі такого типу зазначали незручності внутрішнього устаткування [10, 218]. З іншого боку, факти з декількох архівних джерел демонструють неабияку вимогливість до технічних рішень приміщень, де повністю відсутні проекти фасадів і тим паче їх стильове рішення. Можна припустити, що стильове архітектурне забарвлення займало другорядне місце, а будівництво виконувалося за традиційними в цегляній архітектурі стилями.

На початку ХХ ст. будівництво державних початкових закладів здійснювалося за місцеві кошти. Самі міські органи могли не очолювати будівництво і передати це право приватній особі, яка відповідно, яка відала фінансами будівництва та регулювала його кошторис. Щоб уникнути фінансових махінацій, відбувалися часті огляди Будівничого Комітету.

Якщо вимоги до архітектури початкових учбових закладів коливались, то технологічні визначення були сталими та мали максимально чіткі, загальнообов'язкові настанови. На підготовчому процесі будівництва визначалися з матеріалами, будівничою сировиною, опалювальними приборами, розмірами та архітектурними елементами. Чіткі настанови висувалися до вириття ями, закладення фундаменту, товщини стін, обкладення підлоги, розмірів віконних та дверних отворів, облаштування печі та покриття даху. Фундамент утворювали з мілких гранітних порід, кам'яних чи цегляних домішок та вапнякового розчину. В середньому зовнішні стіни мали товщину 0, 33 саж. (0, 70 м), а внутрішні 0, 19 саж. (0, 40 м). Підлога мала бути дерев'яною, покладеною на цегляну підкладку та опрацьована станковими дисками товщиною 2'. Віконні та дверні отвори різнилися, проте сталою вимогою було склування вікон та наявність фільончастих віконниць, а для дверних – дерев'яне полотно 2'/2", двері мали бути фільончастими, ручки чорні, покриті лаком, залізнi. Зазвичай дахи покривали місцевою черепицею, що було протипожежною вимогою. Більшу частину технічних вимог займало облаштування печі. Використовувалися парові печі з місцевої вогнетривкої цегли. Піч мала містити камери та вентиляції. При кожній трубі мала бути витягнута цеглина, для виділення пічного повітря з усіх приміщень [11].

Тобто, проектування внутрішнього планування базувалося на виконанні утилітарних потреб та протипожежних вимог. Позначення вимог до відповідних архітектурних складових вказує на перспективу довготривалого використання будівлі.

Іноді утилітарні процеси заходили далі внутрішнього облаштування. Наприклад, Будівничий Комітет після огляду закінченого будівництва першого змішаного училища, визнала необхідним зробити відвід води від будівлі у дворі училища з проведенням відповідних земляних робіт [11].

Училища різнилися за своєю внутрішньою складовою та масштабністю. Загальна кількість класів в училищах коливалась від 6 – 12 класів, площа яких в середньому прирівнювалася до 24,2 м². Зокрема, у відповідних закладах мали бути відведені кімната для вчителів (вчительська) та квартира(-и) для вчителів. У спеціалізованих училищах виділяли більше профільних приміщень [12]. Тож, багатоплановість будівлі початкового закладу свідчить про перехід від формального до усталеного розподілу приміщень за певною функціональною ознакою.

Таким чином, архітектура початкових учбових закладів наприкінці XIX – початку XX ст. є непрямим відображенням їх значення та розвитку в історії повітового міста Олександрівська. Передумовою до їх прогресивного запровадження було стрімке зростання економіки в повітовому місті на початку століття. Власники фабрик й заводів та комерційної ланки потребували дешевої та кваліфікованої робочої сили. Зацікавленість можновладців в освітньому питанні активізувало діяльність міських органів з приводу впровадження початкових закладів. Забудова початкових закладів з цегли було перспективною довготривалого використання будівлі. Заважаючи на контингент та поставлені цілі в діяльності закладів, їх будівництво виконувалось в розповсюджених традиційних архітектурних стилях – неоруському та модерні. Обидва стилі використовували в різних варіаціях. Проте з поміж стилів переважав неоруський стиль, присутність якого була впивала на реалізацію модерних проектів. Передову позицію в архітектурі початкових учбових закладів займали технологічні рішення приміщення, які відбивали утилітарні та протипожежні вимоги та внутрішнє планування, яке характеризувало перехід до багатofункціональності будівлі.

Джерела та література:

1. Бойко О.Д. Історія України: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Видання 3-тє, виправлене, доповнене. – К.: Академвидав, 2005.
2. Очерки истории Запорожья (Александровска до 1921 г.) – Запорожье: РИП «Выдавэць», - 1992.
3. Пуха И.В. Церковно-приходские и другие начальные... // Индустриальное Запорожье. – 1992. – 2 июля.
4. Чарный С.С., Брик Ф.Г. Лицевой кирпич. / под ред.. Филиппова А.В. – М., 1955.
5. Пуха І.В. Вірність традиціям // Комсомолец Запоріжжя. – 1973. – 28 липня.
6. Пуха І.В. Право на велике світло // Комсомолец Запоріжжя. – 1970. – 18 серпня.
7. Борисова Е.А., Каждан Т.П. Русская архитектура конца XIX – начала XX века. – М: Издательство «Наука». – 1971.
8. Пуха И.В. Еврейские школы на Запорожье // Индустриальное Запорожье. – 1991. – 7 сентября.
9. Пуха І.В. Єврейські школи на Запоріжжі (середина XIX – початок XX ст.) // Єврейське населення Півдня України: дослідження і документи. Вип. 1. – 1994.
10. Карагодин А.И. История Запорожского края (1770 – 1917). – Запорожье: ЗНУ, - 1998. – 286с.
11. Державний архів Запорізької області (Далі ДАЗО).– Ф-24. – Оп. 1. – Спр.946. – Арк. 1 – 75 зв.
12. ДАЗО. – Р-221. – Оп. 1. – Спр.506. – Арк. 27.

Оксана Бублик (*Запоріжжя, Україна*). **Особливості архітектури початкових навчальних закладів повітового міста Олександрівська наприкінці XIX – початку XX ст.**

Дана стаття являє собою огляд та аналіз розвитку різнотипових учбових закладів початкової ланки освіти повітового міста Олександрівська та його околиць. У роботі було вивчено залежність архітектури будівлі, її внутрішнього планування та технологічних рішень від загальноісторичних процесів, державних інтересів та функціонального призначення початкового закладу.

Ключові слова: початкові учбові заклади, архітектурний стиль, технологічні рішення.

Оксана Бублик (*Запорожье, Украина*). **Особенности архитектуры начальных учебных заведений уездного города Александровска в конце XIX – начале XX в. : историко-архитектурный аспект**

Данная статья представляет собой обзор и анализ развития разнотипных учебных заведений начального звена образования уездного города Александровска. В работе было изучено зависимость архитектуры зданий, их внутренней планировки и технологических решений от общеисторических процессов, государственных интересов и функционального назначения начальных заведений.

Ключевые слова: начальные учебные заведения, архитектурный стиль, технологические решения.

Oksana Bublick (*Zaporozhia, Ukraine*). **Peculiarities of the architecture of the elementary educational institution in the Aleksandrovska District in the last of the XIX – beginning XX century: the historical and architectural aspect**

This article deals with survey and analyses of the development of different educational institution elementary link of the education in the Aleksandrovska District. In the article was studied the dependence architecture of builds their inner plan and technology decisions from the general historical process, national interest and functionally nomination of the builds.

Key words: elementary educational institution, architectural style, technology decision.